ब्रह्मसूत्रम्

Edited by

asit k panja

kamal kumar

ब्रह्मसूत्रम्

(brahmasūtram)

Edited by

asit k panja

&

Kamal kumar

aarsha, jaipur

Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan

www.ayurvedah.in

Publisher : **aarsha**

Edition : **First; March 2014**

ISBN :

Price : **FREE**

Composing and editing: **bapan neogi**

Cover page: **Rajarshi**

For any information, feedback and requirement of this book, please mail to :

aarshaayurveda@gmail.com www.ayurvedah.in

Published by **bapan neogi** on behalf of **aarsha** ,

aarsha, jaipur
Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan

www.ayurvedah.in

ब्रह्मसूत्रम्

प्रथम अध्याय (समन्वय)

अध्याय १: पाद-१

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । (१,१.१)

जन्माद्यस्य यतः । (१,१.२)

शास्त्रयोनित्वात्। (१,१.३)

तत्तु समन्वयात्। (१,१.४)

ईक्षतेर्नाशब्दम् । (१,१.५)

गौणश्चेन्नात्मशब्दात्। (१,१.६)

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्। (१,१.७)

हेयत्वावचनाच्च । (१,१.८)

प्रतिज्ञाविरोधात्। (१,१.९)

स्वाप्ययात्। (१,१.१०)

गतिसामान्यात्। (१,१.११)

श्रुतत्वाच्च । (१,१.१२)

आनन्दमयोऽभ्यासात्। (१,१.१३)

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्। (१,१.१४)

तद्धेतुव्यपदेशाच्च । (१,१.१५)

www.ayurvedah.in

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । (१,१.१६)

नेतरोऽनुपपत्तेः । (१,१.१७)

भेदव्यपदेशाच्च । (१,१.१८)

कामाच्च नानुमानापेक्षा । (१,१.१९)

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । (१,१.२०)

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्। (१,१.२१)

भेदव्यपदेशाच्चान्यः । (१,१.२२)

आकाशस्तल्लिङ्गात्। (१,१.२३)

अत एव प्राणः । (१,१.२४)

ज्योतिश्चरणाभिधानात्। (१,१.२५)

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् । (१,१.२६)

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् । (१,१.२७)

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्। (१,१.२८)

प्राणस्तथानुगमात्। (१,१.२९)

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्। (१,१.३०)

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्। (१,१.३१)

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्।

(१,१.३२)

अध्याय १: पाद-२

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। (१,२.१)

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । (१,२.२)

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । (१,२.३)

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । (१,२.४)

शब्दविशेषात्। (१,२.५)

स्मृतेश्च । (१,२.६)

अर्भकौस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च । (१,२.७)

संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्। (१,२.८)

अत्ता चराचरग्रहणात्। (१,२.९)

प्रकरणाच्च । (१,२.१०)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्। (१,२.११)

विशेषणाच्च । (१,२.१२)

अन्तर उपपत्तेः । (१,२.१३)

स्थानादिव्यपदेशाच्च । (१,२.१४)

सुखविशिष्टाभिधानादेव च । (१,२.१५)

अत एव च स ब्रह्म । (१,२.१६)

www.ayurvedah.in

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । (१,२.१७)

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः । (१,२.१८)

अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्। (१,२.१९)

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च । (१,२.२०)

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । (१,२.२१)

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । (१,२.२२)

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । (१,२.२३)

रूपोपन्यासाच्च । (१,२.२४)

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्। (१,२.२५)

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । (१,२.२६)

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा

दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते । (१,२.२७)

अत एव न देवता भूतं च । (१,२.२८)

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । (१,२.२९)

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । (१,२.३०)

अनुस्मृतेर्बादरिः । (१,२.३१)

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति । (१,२.३२)

आमनन्ति चैनमस्मिन्। (१,२.३३)

अध्याय १: पाद-३

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्। (१,३.१)

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च । (१,३.२)

नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च । (१,३.३)

भेदव्यपदेशात्। (१,३.४)

प्रकरणात्। (१,३.५)

स्थित्यदनाभ्यां च । (१,३.६)

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्। (१,३.७)

धर्मोपपत्तेश्च । (१,३.८)

अक्षरमम्बरान्तधृतेः । (१,३.९)

सा च प्रशासनात्। (१,३.१०)

अन्यभावव्यावृत्तेश्च । (१,३.११)

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । (१,३.१२)

दहर उत्तरेभ्यः । (१,३.१३)

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च । (१,३.१४)

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः । (१,३.१५)

प्रसिद्धेश्च । (१,३.१६)

www.ayurvedah.in

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्। (१,३.१७)

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु । (१,३.१८)

अन्यार्थश्च परामर्शः । (१,३.१९)

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । (१,३.२०)

अनुकृतेस्तस्य च । (१,३.२१)

अपि च स्मर्यते । (१,३.२२)

शब्दादेव प्रमितः । (१,३.२३)

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्। (१,३.२४)

तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्। (१,३.२५)

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्। (१,३.२६)

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (१,३.२७)

अत एव च नित्यत्वम् । (१,३.२८)

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च । (१,३.२९)

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः । (१,३.३०)

ज्योतिषि भावाच्च । (१,३.३१)

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि । (१,३.३२)

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । (१,३.३३)

क्षत्रियत्वगतेश्च । (१,३.३४)

www.ayurvedah.in

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्। (१,३.३५)

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च । (१,३.३६)

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । (१,३.३७)

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्। (१,३.३८)

स्मृतेश्च । (१,३.३९)

कम्पनात्। (१,३.४०)

ज्योतिर्दर्शनात्। (१,३.४१)

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्। (१,३.४२)

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । (१,३.४३)

पत्यादिशब्देभ्यः । (१,३.४४)

www.ayurvedah.in

अध्याय १: पाद-४

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीर-रूपक-विन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च । (१,४.१)

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्। (१,४.२)

तदधीनत्वादर्थवत्। (१,४.३)

ज्ञेयत्वावचनाच्च । (१,४.४)

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्। (१,४.५)

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । (१,४.६)

महद्वच्च । (१,४.७)

चमसवदविशेषात्। (१,४.८)

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके । (१,४.९)

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । (१,४.१०)

न संख्योपसंग्रहादपि ज्ञानाभावादतिरेकाच्च । (१,४.११)

प्राणादयो वाक्यशेषात्। (१,४.१२)

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने । (१,४.१३)

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः । (१,४.१४)

समाकर्षात्। (१,४.१५)

जगद्वाचित्वात्। (१,४.१६)

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् । (१,४.१७)

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके । (१,४.१८)

वाक्यान्वयात्। (१,४.१९)

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः । (१,४.२०)

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः । (१,४.२१)

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । (१,४.२२)

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्। (१,४.२३)

अभिध्योपदेशाच्च । (१,४.२४)

साक्षाच्चोभयाम्नानात्। (१,४.२५)

आत्मकृतेः । (१,४.२६)

परिणामात्। (१,४.२७)

योनिश्च हि गीयते । (१,४.२८)

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता ।

www.ayurvedah.in

द्वितीय अध्याय (अविरोध)

अध्याय २: पाद-२

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्। (२,१.१)

इतरेषां चानुपलब्धेः । (२,१.२)

एतेन योगः प्रत्युक्तः । (२,१.३)

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्। (२,१.४)

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । (२,१.५)

दृश्यते तु । (२,१.६)

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्। (२,१.७)

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । (२,१.८)

न तु दृष्टान्तभावात्। (२,१.९)

स्वपक्षदोषाच्च । (२,१.१०)

तर्काप्रतिष्ठानादपि । (२,१.११)

अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । (२,१.१२)

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । (२,१.१३)

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्। (२,१.१४)

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । (२,१.१५)

भावे चोपलब्धेः । (२,१.१६)

सत्वाच्चापरस्य । (२,१.१७)

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च । (२,१.१८)

पटवच्च । (२,१.१९)

यथा च प्राणादिः । (२,१.२०)

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । (२,१.२१)

अधिकं तु भेदनिर्देशात्। (२,१.२२)

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । (२,१.२३)

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि । (२,१.२४)

देवादिवदपि लोके । (२,१.२५)

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । (२,१.२६)

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्। (२,१.२७)

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । (२,१.२८)

स्वपक्षदोषाच्च । (२,१.२९)

सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। (२,१.३०)

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् । (२,१.३१)

न प्रयोजनवत्त्वात्। (२,१.३२)

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । (२,१.३३)

www.ayurvedah.in

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । (२,१.३४)

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । (२,१.३५)

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । (२,१.३६)

www.ayurvedah.in

अध्याय २: पाद-२

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च । (२,२.१)

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि । (२,२.२)

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्। (२,२.३)

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्। (२,२.४)

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । (२,२.५)

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । (२,२.६)

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्। (२,२.७)

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्। (२,२.८)

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् । (२,२.९)

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । (२,२.१०)

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । (२,२.११)

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । (२,२.१२)

नित्यमेव च भावात्। (२,२.१३)

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्। (२,२.१४)

उभयथा च दोषात्। (२,२.१५)

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा । (२,२.१६)

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । (२,२.१७)

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न सङ्घातभावानिमित्तत्वात्। (२,२.१८)

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्। (२,२.१९)

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा । (२,२.२०)

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्। (२,२.२१)

उभयथा च दोषात्। (२,२.२२)

आकाशे चाविशेषात्। (२,२.२३)

अनुस्मृतेश्च । (२,२.२४)

नासतोऽदृष्टत्वात्। (२,२.२५)

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः । (२,२.२६)

नाभाव उपलब्धेः । (२,२.२७)

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्। (२,२.२८)

न भावोऽनुपलब्धेः । (२,२.२९)

सर्वथानुपपत्तेश्च । (२,२.३०)

नैकस्मिन्नसम्भवात्। (२,२.३१)

एवं चात्माकार्त्स्न्यम् । (२,२.३२)

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । (२,२.३३)

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः । (२,२.३४)

पत्युरसामञ्जस्यात्। (२,२.३५)

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । (२,२.३६)

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः । (२,२.३७)

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । (२,२.३८)

उत्पत्त्यसंभवात्। (२,२.३९)

न च कर्तुः करणम् । (२,२.४०)

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । (२,२.४१)

विप्रतिषेधाच्च । (२,२.४२)

www.ayurvedah.in

अध्याय २: पाद-३

न वियदश्रुतेः । (२,३.१)

अस्ति तु । (२,३.२)

गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च । (२,३.३)

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्। (२,३.४)

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात्। (२,३.५)

शब्देभ्यः । (२,३.६)

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्। (२,३.७)

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । (२,३.८)

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । (२,३.९)

तेजोऽतस्तथा ह्याह । (२,३.१०)

आपः । (२,३.११)

पृथिवी । (२,३.१२)

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । (२,३.१३)

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः । (२,३.१४)

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । (२,३.१५)

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्। (२,३.१६)

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्। (२,३.१७)

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । (२,३.१८)

ज्ञोऽत एव । (२,३.१९)

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । (२,३.२०)

स्वात्मना चोत्तरयोः । (२,३.२१)

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्। (२,३.२२)

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च । (२,३.२३)

अविरोधश्चन्दनवत्। (२,३.२४)

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि । (२,३.२५)

गुणाद्वा लोकवत्। (२,३.२६)

व्यतिरेको गन्धवत्तथा हि दर्शयति । (२,३.२७)

पृथगुपदेशात्। (२,३.२८)

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्। (२,३.२९)

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्। (२,३.३०)

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्। (२,३.३१)

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा । (२,३.३२)

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्। (२,३.३३)

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । (२,३.३४)

www.ayurvedah.in

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । (२,३.३५)

उपलब्धिवदनियमः । (२,३.३६)

शक्तिविपर्ययात्। (२,३.३७)

समाध्यभावाच्च । (२,३.३८)

यथा च तक्षोभयथा । (२,३.३९)

परात्तु तच्छ्रुतेः । (२,३.४०)

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः । (२,३.४१)

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके । (२,३.४२)

मन्त्रवर्णात्। (२,३.४३)

अपि स्मर्यते । (२,३.४४)

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः । (२,३.४५)

स्मरन्ति च । (२,३.४६)

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्। (२,३.४७)

असन्ततेश्चाव्यतिकरः । (२,३.४८)

आभास एव च । (२,३.४९)

अदृष्टानियमात्। (२,३.५०)

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् । (२,३.५१)

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात्। (२,३.५२)

www.ayurvedah.in

अध्याय २: पाद-४

तथा प्राणाः । (२,४.१)

गौण्यसंभवात्तत्प्राक् श्रुतेश्च । (२,४.२)

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२,४.३)

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । (२,४.४)

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । (२,४.५)

अणवश्च । (२,४.६)

श्रेष्ठश्च । (२,४.७)

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्। (२,४.८)

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । (२,४.९)

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । (२,४.१०)

पञ्चवृत्तिर्मनोवत्व्यपदिश्यते । (२,४.११)

अणुश्च । (२,४.१२)

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता शब्दात्। (२,४.१३)

तस्य च नित्यत्वात्। (२,४.१४)

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्। (२,४.१५)

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च । (२,४.१६)

www.ayurvedah.in

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्। (२,४.१७)

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । (२,४.१८)

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः । (२,४.१९)

www.ayurvedah.in

तृतीय अध्याय (साधना)

अध्याय ३: पाद-१

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । (३,१.१)

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्। (३,१.२)

प्राणगतेश्च । (३,१.३)

अग्न्यादिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्। (३,१.४)

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः । (३,१.५)

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । (३,१.६)

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति । (३,१.७)

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च । (३,१.८)

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः । (३,१.९)

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्। (३,१.१०)

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः । (३,१.११)

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । (३,१.१२)

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्। (३,१.१३)

स्मरन्ति च । (३,१.१४)

अपि सप्त । (३,१.१५)

www.ayurvedah.in

तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः । (३,१.१६)

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात्। (३,१.१७)

न तृतीये तथोपलब्धेः । (३,१.१८)

स्मर्यतेऽपि च लोके । (३,१.१९)

दर्शनाच्च । (३,१.२०)

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य । (३,१.२१)

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । (३,१.२२)

नातिचिरेण विशेषात्। (३,१.२३)

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्। (३,१.२४)

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्। (३,१.२५)

रेतःसिग्योगोऽथ । (३,१.२६)

योनेः शरीरम् । (३,१.२७)

www.ayurvedah.in

अध्याय ३: पाद-२

सन्ध्ये सृष्टिराह हि । (३,२.१)

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । (३,२.२)

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। (३,२.३)

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । (३,२.४)

देहयोगाद्वा सोऽपि । (३,२.५)

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । (३,२.६)

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । (३,२.७)

अतः प्रबोधोऽस्मात्। (३,२.८)

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । (३,२.९)

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्। (३,२.१०)

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । (३,२.११)

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्। (३,२.१२)

अपि चैवमेके । (३,२.१३)

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्। (३,२.१४)

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्। (३,२.१५)

आह च तन्मात्रम् । (३,२.१६)

www.ayurvedah.in

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । (३,२.१७)

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्। (३,२.१८)

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् । (३,२.१९)

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च । (३,२.२०)

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । (३,२.२१)

तदव्यक्तमाह हि । (३,२.२२)

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (३,२.२३)

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्। (३,२.२४)

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । (३,२.२५)

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्। (३,२.२६)

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्। (३,२.२७)

पूर्ववद्वा । (३,२.२८)

प्रतिषेधाच्च । (३,२.२९)

परमतस्सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । (३,२.३०)

सामान्यात्तु । (३,२.३१)

बुद्ध्यर्थः पादवत्। (३,२.३२)

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्। (३,२.३३)

उपपत्तेश्च । (३,२.३४)

तथान्यप्रतिषेधात्। (३,२.३५)

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । (३,२.३६)

फलमत उपपत्तेः । (३,२.३७)

श्रुतत्वाच्च । (३,२.३८)

धर्मं जैमिनिरत एव । (३,२.३९)

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्। (३,२.४०)

www.ayurvedah.in

अध्याय ३: पाद-३

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्। (३,३.१)

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि । (३,३.२)

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः । (३,३.३)

दर्शयति च । (३,३.४)

उपसंहारोरथाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च । (३,३.५)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्। (३,३.६)

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्। (३,३.७)

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । (३,३.८)

व्याप्तेश्च समञ्जसम् । (३,३.९)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । (३,३.१०)

आनन्दादयः प्रधानस्य । (३,३.११)

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे । (३,३.१२)

इतरे त्वर्थसामान्यात्। (३,३.१३)

आध्यानाय प्रयोजनाभावात्। (३,३.१४)

आत्मशब्दाच्च । (३,३.१५)

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्। (३,३.१६)

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात्। (३,३.१७)

कार्याख्यानादपूर्वम् । (३,३.१८)

समान एवं चाभेदात्। (३,३.१९)

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । (३,३.२०)

न वा विशेषात्। (३,३.२१)

दर्शयति च । (३,३.२२)

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । (३,३.२३)

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात्। (३,३.२४)

वेधाद्यर्थभेदात्। (३,३.२५)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् । (३,३.२६)

सांपराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये । (३,३.२७)

छन्दत उभयाविरोधात्। (३,३.२८)

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः । (३,३.२९)

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्। (३,३.३०)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । (३,३.३१)

अनियमस्सर्वेषामविरोधश्शब्दानुमानाभ्याम् । (३,३.३२)

अक्षरधियां त्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । (३,३.३३)

इयदामननात्। (३,३.३४)

www.ayurvedah.in

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत्।

(३,३.३५)

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्। (३,३.३६)

सैव हि सत्यादयः । (३,३.३७)

कामादीतरत्र तत्र चाऽयतनादिभ्यः । (३,३.३८)

आदरादलोपः । (३,३.३९)

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्। (३,३.४०)

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् । (३,३.४१)

प्रदानवदेव तदुक्तम् । (३,३.४२)

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि । (३,३.४३)

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्। (३,३.४४)

अतिदेशाच्च । (३,३.४५)

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च । (३,३.४६)

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः । (३,३.४७)

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् । (३,३.४८)

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः । (३,३.४९)

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः । (३,३.५०)

एक आत्मनः शरीरे भावात्। (३,३.५१)

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत्। (३,३.५२)

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । (३,३.५३)

मन्त्रादिवद्वाविरोधः । (३,३.५४)

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति । (३,३.५५)

नाना शब्दादिभेदात्। (३,३.५६)

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्। (३,३.५७)

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात्। (३,३.५८)

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । (३,३.५९)

शिष्टेश्च । (३,३.६०)

समाहारात्। (३,३.६१)

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । (३,३.६२)

न वा तत्सहभावाश्रुतेः । (३,३.६३)

दर्शनाच्च । (३,३.६४)

www.ayurvedah.in

अध्याय ३: पाद-४

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः । (३,४.१)

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । (३,४.२)

आचारदर्शनात्। (३,४.३)

तच्छ्रुतेः । (३,४.४)

समन्वारम्भणात्। (३,४.५)

तद्वतो विधानात्। (३,४.६)

नियमात्। (३,४.७)

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्। (३,४.८)

तुल्यं तु दर्शनम् । (३,४.९)

असार्वत्रिकी । (३,४.१०)

विभागः शतवत्। (३,४.११)

अध्ययनमात्रवतः । (३,४.१२)

नाविशेषात्। (३,४.१३)

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । (३,४.१४)

कामकारेण चैके । (३,४.१५)

उपमर्दं च । (३,४.१६)

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि । (३,४.१७)

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि । (३,४.१८)

अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः । (३,४.१९)

विधिर्वा धारणवत्। (३,४.२०)

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्। (३,४.२१)

भावशब्दाच्च । (३,४.२२)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात्। (३,४.२३)

तथा चैकवाक्योपबन्धात्। (३,४.२४)

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । (३,४.२५)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्। (३,४.२६)

शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात्। (३,४.२७)

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्। (३,४.२८)

अबाधाच्च । (३,४.२९)

अपि स्मर्यते । (३,४.३०)

शब्दश्चातोऽकामकारे । (३,४.३१)

विहितत्वाच्चाऽश्रमकर्मापि । (३,४.३२)

सहकारित्वेन च । (३,४.३३)

www.ayurvedah.in

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्। (३,४.३४)

अनभिभवं च दर्शयति । (३,४.३५)

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । (३,४.३६)

अपि स्मर्यते । (३,४.३७)

विशेषानुग्रहश्च । (३,४.३८)

अतस्त्व् इतरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । (३,४.३९)

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । (३,४.४०)

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्। (३,४.४१)

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ।(३,४.४२)

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । (३,४.४३)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । (३,४.४४)

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः तस्मै हि परिक्रीयते । (३,४.४५)

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्। (३,४.४६)

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । (३,४.४७)

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्। (३,४.४८)

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्। (३,४.४९)

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्। (३,४.५०)

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ।(३,४.५१)

चतुर्थ अध्याय (फल)

अध्याय ४: पाद-१

आवृत्तिरसकृदुपदेशात्। (४,१.१)

लिङ्गाच्च । (४,१.२)

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । (४,१.३)

न प्रतीके न हि सः । (४,१.४)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्। (४,१.५)

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः । (४,१.६)

आसीनः संभवात्। (४,१.७)

ध्यानाच्च । (४,१.८)

अचलत्वं चापेक्ष्य । (४,१.९)

स्मरन्ति च । (४,१.१०)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्। (४,१.११)

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् । (४,१.१२)

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्। (४,१.१३)

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । (४,१.१४)

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । (४,१.१५)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्। (४,१.१६)

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः । (४,१.१७)

यदेव विद्ययेति हि । (४,१.१८)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यते । (४,१.१९)

www.ayurvedah.in

अध्याय ४: पाद-२

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । (४,२.१)

अत एव सर्वाण्यनु । (४,२.२)

तन्मनः प्राण उत्तरात्। (४,२.३)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । (४,२.४)

भूतेषु तच्छ्रुतेः । (४,२.५)

नैकस्मिन्दर्शयतो हि । (४,२.६)

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य । (४,२.७)

तदापीतेः संसारव्यपदेशात्। (४,२.८)

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । (४,२.९)

नोपमर्देनातः । (४,२.१०)

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा । (४,२.११)

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् । (४,२.१२)

स्मर्यते च । (४,२.१३)

तानि परे तथा ह्याह । (४,२.१४)

अविभागो वचनात्। (४,२.१५)

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो

विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च। (४,२.१६)

www.ayurvedah.in

रश्म्यनुसारी । (४,२.१७)

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च । (४,२.१८)

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । (४,२.१९)

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते । (४,२.२०)

www.ayurvedah.in

अध्याय ४: पाद-३

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः । (४,३.१)

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् । (४,३.२)

तटितोऽधि वरुणः संबन्धात्। (४,३.३)

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्। (४,३.४)

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । (४,३.५)

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः । (४,३.६)

विशेषितत्वाच्च । (४,३.७)

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः । (४,३.८)

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्। (४,३.९)

स्मृतेश्च । (४,३.१०)

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्। (४,३.११)

दर्शनाच्च । (४,३.१२)

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः । (४,३.१३)

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च । (४,३.१४)

विशेषं च दर्शयति । (४,३.१५)

www.ayurvedah.in

अध्याय ४: पाद-४

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्। (४,४.१)

मुक्तः प्रतिज्ञानात्। (४,४.२)

आत्मा प्रकरणात्। (४,४.३)

अविभागेन दृष्टत्वात्। (४,४.४)

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । (४,४.५)

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । (४,४.६)

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः । (४,४.७)

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः । (४,४.८)

अत एव चानन्याधिपतिः । (४,४.९)

अभावं बादरिराह ह्येवम् । (४,४.१०)

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्। (४,४.११)

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । (४,४.१२)

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । (४,४.१३)

भावे जाग्रद्वत्। (४,४.१४)

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति । (४,४.१५)

स्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । (४,४.१६)

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च । (४,४.१७)

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । (४,४.१८)

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह । (४,४.१९)

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । (४,४.२०)

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । (४,४.२१)

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्। (४,४.२२)

www.ayurvedah.in

e-publication of www.ayurveda.in .
Online FREE in pdf format

1. **Āyurveda books**
    a. Astanga Hridayam
    b. Astanga Samgraha
    c. Charaka Samhita
    d. Madhava nidanam
    e. Sarangadhara Samhita
    f. Sushruta Samhita
2. **Contemporary books**
    a. Agastiya Ratnapariksa
    b. Amarakosa
    c. Ashtadhyayi
    d. Garbhopanisat
    e. Gheranda Samhita
    f. Goraksa Shataka
    g. Hatyoga pradipika
    h. Kamasutra
3. **Other books**
    a. **Puranas**
    b. **upanishadas**

www.ayurvedah.in

Other publications (Hard copy) Published or Marketed by aarsha, Jaipur and available on www.ayurveda.in

1. Tatvabodha Commentary (of Sivadas Sen) on Astanga hridaya **Rs 300/-**
2. Bhanumati Commentary (of Chakrapani dutta)on Sushruta Samhita **Rs 150/-**
3. Charakatatvapradipika Commentary (of Sivadas Sen) on Charaka Samhita **Rs 300/-**
4. Charakopaskara commentary (of Sivadas Sen) on Charaka Samhita **Rs 300/-**
5. Chanda in Ayurveda Samhita :student edition **Rs 175** (original price Rs 300)
6. madhavaniadna Avavodha 2 :student edition **Rs 300** (original price Rs 495)
7. madhavanidana Anusthana I :student edition **Rs 600** (original price Rs 1095)
8. madhavanidana Anusthana II :student edition **Rs 700** (original price Rs 1195)
9. Madhavanidana patha :student edition **Rs 500** (original price Rs 895)

aarsha, jaipur

Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan

www.ayurvedahi.in